

tussen Duin & Dijk

Natuur in Noord-Holland. Jaargang 15

1 ● 2016

Kustgebied als militair landschap

● Tankmuur als grens tussen het landfront van Festung IJmuiden en de Freie Küste IJmuiden-Zandvoort. Foto: Ruurd Kok.

Wie door het Noord-Hollandse duingebied loopt, zal misschien niet beseffen dat hier meer dan 70 jaar geleden werd begonnen met de aanleg van een van de grootste verdedigingslinies uit de geschiedenis, de Atlantikwall. Een bouwprogramma dat het uiterlijk van onze kust enorm deed veranderen.

Dwars door de beschermde natuurgebieden langs de Noord-Hollandse kust kronkelen restanten van loopgraven, steken uitgeblazen *Deckunglöcher* (eenmangaten) als schoorstenen uit het duin, vinden we in enkele gevallen nog resten van prikkeldraadversperringen en liggen de bunkers erbij als spannende ruïnes. De voormalige Duitse complexen, onderdeel van de verdedigingslinie die beter bekend staat als de 'Atlantikwall', zijn in veel gevallen volledig overgenomen en opgenomen in het duin. Nu maken zij een integraal onderdeel uit van een zeer uitgestrekt en divers militair landschap.

Uit archeologische inventarisaties van resten van de Atlantikwall tussen Zandvoort en Scheveningen werd duidelijk dat de opbouw van de Atlantikwall zeer dynamisch is en uit meer bestaat dan alleen beton. Zo liggen tussen de bouwwerken o.a. tientallen meters loopgraaf. Ook bleek kennis over het landschap cruciaal om de opbouw van het verdedigingssysteem volledig te begrijpen. Zeker in het geval van veldversterkingen, maar ook voor zwaarder uitgebouwde complexen,

als kustbatterijen, geldt dat het landschap leidend was bij de inrichting. Een dergelijke archeologische benadering is in Nederland nog nieuw en dergelijk onderzoek heeft nog niet plaatsgevonden voor grote delen van de Noord-Hollandse kust. In dit artikel zal worden gekeken wat deze (nieuwe) inzichten voor het Noord-Hollands kustgebied betekenen en of een dergelijke sterke wisselwerking ook hier zichtbaar is.

De Atlantikwall in Noord-Holland

De Atlantikwall kan zeer versimpeld worden beschreven als een kustverdedigingslinie die door de Duitse bezetter gedurende de Tweede Wereldoorlog aan de westgrens van het Derde Rijk werd aangelegd (Rolf, 1983, 25). Deze verdedigingslinie moest een aanval vanuit het westen afwenden en een oorlog op twee fronten voorkomen. In tegenstelling tot wat de naam suggereert, bestond de verdediging niet uit een volledig gesloten linie of 'muur', maar uit vele losstaande en zelfstandig opererende steunpunten, met gradaties in sterkte en opbouw (Rolf, 1983).

Gedurende elke oorlog, of elk conflict, speelt het natuurlijke landschap een zeer belangrijke rol bij de aanleg en het inpassen van verdedigingselementen (Van Hoof, 1991, 11). Elke militaire operatie start daarom met een uitgebreide weer- en terreinanalyse. Het is daarom ook niet de vraag of militaire ingenieurs gebruik hebben gemaakt van het landschap en haar kwaliteiten tijdens de aanleg van verdedigingslinies, maar vooral hoe de verdediging is ingepast in het bestaande, zeer diverse, landschap. Langs de Noord-Hollandse kust had men te maken met zandstranden, uitgestrekte en reliëfvrije duingebieden en zeedijken met daar achter vlakke en natte polders. Waar mogelijk zijn elementen van het bestaande landschap in de linie opgenomen. Als dat niet kon, dienden aanpassingen te worden gedaan om een gesloten verdediging te creëren en de diverse verdedigingselementen op te laten gaan in het landschap (zie foto).

Relatie Atlantikwall en landschap

De Atlantikwall bestond zoals gezegd uit vele losse verdedigingspunten, die zijn gebundeld in (in

- De dertien verdedigingssectoren langs de Noord-Hollandse kust, gezien vanaf de Kop van Noord-Holland tot en met de Amsterdamse Waterleidingduinen, geprojecteerd over de huidige topografie.

- Loopgraaf op de klip nabij Wassenaar met molshopen die de loop van de loopgraaf volgen. Foto: Nick Warmerdam.

afnemende ‘sterkte’): *Festungen*, *Verteidigungsbereiche*, *Stützpunktgruppen* en *Freie Küsten* (Rolf, 1983, 60). Wanneer we enkel naar Noord-Holland kijken, gezien vanaf de kop van Noord-Holland tot en met het Noord-Hollands deel van de Amsterdamse Waterleidingduinen, zijn er in totaal dertien van deze verdedigingssectoren waarneembaar (zie kaart) één *Festung* (IJmuiden), één *Verteidigungsbereich* (Den Helder), vijf *Stützpunktgruppen* en zes *Freie Küsten* (Rolf & Sakkers, 2005, 13).

De verdeling en ligging van deze steunpunten aan de Noord-Hollandse kust is goed verklaarbaar op basis van de invasiegevoeligheid en de importantie van het gebied. Het zwaarst verdedigd zijn de havens, waaronder die van IJmuiden en Den Helder (*Festung* en *Verteidigungsbereich*), daarna komen gebieden met boulevards en gebieden met goed begaanbare doorgaande wegen als Zandvoort, die werden ingericht als *Stützpunktgruppen*. Hiertussenin liggen gebieden die landschappelijk gezien minder invasiegevoelig zijn, of waar geen of minder belangrijke

militaire objecten aanwezig zijn, de zogenaamde *Freie Küste* (of open kust) (Philippart *et al.*, 2004, 38).

Wanneer we militair historische kaarten van deze stellingen bekijken, dan valt op dat de inrichting sterk kan verschillen en dat de spreiding alles behalve willekeurig is. De landschappelijke kwaliteiten en aanwezige infrastructuur bepalen in grote lijnen de verdeling van de steunpunten. Over het algemeen geldt dat steunpunten achter of langs (natuurlijke) barrières in het landschap (steilwanden of kanalen), op centrale en overzichtelijke punten en/of langs of nabij aanwezige infrastructuur liggen, waarbij rekening is gehouden met een efficiënte verdediging in de diepte (geen statische verdedigingslijn, maar een gordel van stellingen op een bepaalde afstand van elkaar) en de rondom verdediging van de verdedigingssector.

Amsterdamse Waterleidingduinen

Een goed voorbeeld voor de samenwerking tussen het landschap en de inrichting van de Atlantikwall,

vormen de Amsterdamse Waterleidingduinen (onderdeel van *Stützpunktgruppe* Zandvoort). De Amsterdamse Waterleidingduinen boden de Duitse *Festungspioniere* tal van ideale omstandigheden voor de verdediging. Het gebied wordt gekenmerkt door een brede duinstrook met een sterk wisselend reliëf, dat wordt doorkruist door een netwerk van brede en smalle waterwinkanalen. Wie door het landschap loopt en de historische gegevens bestudeert, zal zien dat stellingen onder andere werden aangelegd op plaatsen waar de vijand langs of om een kanaal heen zou kunnen trekken, waar wegen landinwaarts leiden of waar waterwegen elkaar kruisen of oversteekbaar zijn (dammen en bruggen). Waar mogelijk werden hoge en overzichtelijke punten in het duinlandschap benut, zodat vanuit de stelling een groot gebied onder controle gehouden kon worden. Langs de gehele grens van de *Stützpunktgruppe*, die bestond uit een combinatie van waterwinkanalen, tankmuren, drakentandversperringen, kunstmatig opgeworpen steile duinwanden en prikkeldraadver-

● De door de Duitsers opgeworpen, steile anti-tankwal in de Amsterdamse Waterleidingduinen ter afsluiting van Stützpunktgruppe Zandvoort. Foto: Nick Warmerdam.

sperringen, liggen daarnaast steunpunten om het gebied compleet af te sluiten (zie foto). Versperringen tussen de steunpunten, en stellingen op open gebieden tussen de kanalen, zorgden voor een verdere verdediging.

Het verband tussen de inrichting van afzonderlijke versterkingen en het landschap wordt het best duidelijk tijdens een bezoek aan een complex. Een voorbeeld vormen de meer landinwaarts geplaatste *Widerstandsnester* binnen de Amsterdamse Waterleidingduinen en de Kennemerduinen (Warmerdam, 2013). Stellingen werden zo ingericht dat ze gedurende een bepaalde periode zelfstandig konden functioneren en rondom verdedigbaar waren. De loopgraven met schuttersposities bevonden zich daarom in het meest ideale geval op een relatief vlakke duintop, waarbij de gevechtsoptellingen als vooruitgeschoven posities op de rand van het duin lagen. Op deze manier werden de opstellingen deels aan het zicht onttrokken, waren de posities beschermd, had men goed zicht over het gebied en werd een vrij schootsveld gecreëerd. Binnen de ring van schuttersposities, voornamelijk in de lagere delen van het duin, lagen manschappenverblijven, opslagplaatsen en dergelijke (Warmerdam, 2014).

Huidige invloed van Atlantikwall

Waar het landschap in grote lijnen dicteerde hoe de Atlantikwall werd ingericht, zijn het nu de resten ervan die lokaal een rol spelen in het huidige duinlandschap. De aanleg van de Atlantikwall zorgde voor enorme bouwprojecten in het duin.

Men wilde de bouwwerken zo goed mogelijk in het landschap inpas- sen. Vaak betekende dit het (elders) verwijderen van duinvegetatie om deze zonder de juiste kennis aan te planten rond de aangelegde stellingen. Afwijkende vegetatiesoorten of het ontstaan van verstui- vingen waren hiervan het gevolg. Vaak zien we die ook nu nog terug. Verder zorgen de vele bunkers, in een enkel geval ondergestoven, maar vaak ook bewust ondergewerkt, voor een on- natuurlijk duinreliëf, waarbij bun- kers en overige bouwwerken tevens kunnen zorgen voor zeer slecht te stabiliseren verstui- vingen (Staats- bosbeheer en Grontmij, 1978, 5-6).

De aanwezige resten kunnen ook voor verrijking zorgen (Purmer, 2009), en niet alleen in cultuurhis- torische zin (Kok en Warmerdam, 2014). In de Amsterdamse Waterlei- dingduinen bleken in het tracé van loopgraven afwijkende vegetatie- typen voor te komen. Hierdoor zijn dichtgeschoven loopgraven alsnog duidelijk zichtbaar. De oude ver- gravingen zorgen hier voor lokale verschillen in de bodemgesteld- heid. Daarnaast bieden de bunkers ook onderkomen aan verschillende plant- en diersoorten, waarvan over- winterende vleermuizen het meest bekend zijn.

Aaneengesloten militair landschap

Hoewel de Atlantikwall geen geslo- ten linie was, maar was opgebouwd uit afzonderlijke steunpunten, wordt duidelijk dat het kustlandschap gezien kan worden als aaneenge- sloten, omvangrijk en vooral zeer divers militair landschap. Door de sterke relatie tussen de inrichting en inpassing van de Atlantikwall en het kustlandschap, is een dergelijke benadering van groot belang. Het landschap vormt een belang- rijke sleutel tot het begrijpen van de inrichting en oorlogsdoctrine van deze immense verdedigingslinie. De resten en het landschap kunnen dan ook niet los van elkaar worden gezien. Voor een efficiënt beheer

van deze cultuurhistorische resten, is het daarom van belang de waar- den ervan te kennen en in de juiste context te plaatsen. Een combinatie van natuuronderzoek, historisch onderzoek en archeologische inven- tarisatie lijkt hierin de sleutel tot succes te zijn.

Nick Warmerdam
nwtwarmerdam@gmail.com

Literatuur

- AMBACHTSHEER, H.F., 1995: Van verdediging naar bescherming; De Atlan- tikwall in Den Haag. Uitgeverij De Nieuwe Haagse, 's-Gravenhage.
- COATES, P., T. COLE, M. DUDLEY & C. PEARSON, 2011. Defending nation, defending nature. Militarized landscapes and military environmentalism in Britain, France and the United States. *Environmental History* 16: 456-491.
- HARFF, P. & D. HARFF, 2005. IJmuiden- Den Haag. Atlantikwall 1940-1945. Eigen- beheer.
- HOOFF, J.P.C.M. VAN, 1991. Langs wal en bastion: hoogtepunten uit de Nederlandse vestingbouw. Uitgeverij Matrijs, Utrecht.
- KOK, R.S. & N.W.T. WARNERDAM, 2014: Archeologie van de Atlantikwall; een inventarisatie van zachte resten in de Freie Küste Katwijk-Scheveningen, provincie Zuid-Holland (RAAP-rapport 2925). RAAP- archeologisch adviesbureau, Weesp.
- PURMER, M., 2009. Bunkers in het duin. De Atlantikwall in het nationaal park Zuid- Kennemerland. *Vakblad Vitruvius* 6: 20-25.
- ROLF R., 1983. Der Atlantikwall, Per- lenschnur aus Stahlbeton, AMA Verlag, Beesterzwaag.
- ROLF, R. & H. SAKKERS, 2005. Duitse bunkers in Nederland. PRAK publishing, Middelburg.
- Staatsbosbeheer & Grontmij n.v., 1978. Bun- kers in het duinlandschap. Intern document.
- WARNERDAM, N.W.T., 2013: Van waterwingebied naar verdedigingslinie. Een inventarisatie van Duitse verdedigings- werken in het Zuid-Hollands deel van de Amsterdamse Waterleidingduinen (gemeente Noordwijk), s.n.
- WARNERDAM, N.W.T., 2014. De Atlantik- wall, meer dan alleen beton. Een inventari- satie van Duitse verdedigingswerken in het Zuid-Hollands deel van de Amsterdamse Waterleidingduinen. *Westerheem* 63.6: 322-330.
- WOODWARD, R., 2013. Military lands- capes. *Agendas and approaches for future research. Progress in Human Geography* 38: 824-837.